

Գ Լ Ո Ւ Ն Վ Ե Ց Ն Ե Ր Ր Դ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳ-ԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՐԱՎԱՑԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԱՏՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՑՈՒՄ: ԽԵԹԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Փոքր Ասիայում, Ասորիքում և Միջագետքում խեթերի և խուրրիների հասարակարգի մասին եղած տվյալները շատ կարևոր նշանակություն ունեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի պատմության համար, քանի որ վերջինիս մասին մ. թ. ա. II հազարամյակին վերաբերող առկա տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են: Այս տվյալները կարևոր են թեկուզ հենց նրանով, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհը զգալի չափով բնակեցնում էին նույն խուրրիները, իսկ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան նրա ծայրամասերը անմիջականորեն մտնում էին խեթական (պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքը և ամբողջ Փոքր Հայքը) և Միտանական (Մուփքը և Աղձնիքը, թերևս նաև Վասպուրականը) թագավորությունների կազմի մեջ, պատմականորեն բախտակից էին նրանց, և էթնիկական այդ ենթաշերտի վրա էլ սկսվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը: Ճիշտ է, հասարակության զարգացումն այս թագավորություններում ավելի բարձր մակարդակի էր հասել, քան լեռնաշխարհի ներքին շրջաններում և Անդրկովկասում, բայց այն, ինչը մ. թ. ա. II հազարամյակում խեթական և խուրրիական հասարակության մեջ պահպանվել էր սոսկ որպես վերապրուկ, լեռնաշխարհի ներսում դեռ լիովին ուժի մեջ էր: Իսկ այն երևույթները, որոնք բնորոշում էին խեթերի ու խուրրիների դասակարգային հարաբերությունները, ցույց են տալիս, թե ինչ ուղղությամբ պետք է զարգանար Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը հետագայում, քանի որ այստեղ ևս անցումը դասակարգերի և պետության դարաշրջանին տեղի էր ունենում արտագրողական ուժերի և բնական միջավայրի միանգամայն համանման պայմաններում:

Մետաղամշակության վաղ ծաղկումը Փոքր Ասիայում նպաստեց, որ այստեղի ցեղերը բավական վաղ ներգրավվեին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակիրթ կենտրոնների հետ կատարվող ինտենսիվ փոխանակության ոլորտի մեջ:

Փոքր Ասիայի կյանքում փոխանակության կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ մ. թ. ա. շուրջ 2000 թվականին այստեղ արդեն երևան է

գալիք առևտրական գաղութների մի ցանց, որտեղ գլխավոր գերը խաղում էին ասորեստանցիները (կամ, ավելի ճիշտ, աշշուրցիները՝ Աշշուր քաղաքի քաղաքացիները), թեև այդ գաղութների գործունեությանը ակտիվորեն մասնակցում էին նաև տեղական բնակչության առավել ունեղոր ներկայացուցիչները:

Ինչպես ցույց են տալիս առևտրական այդ գաղութների դիվանների տեղյակները, մ. թ. ա. XX դարում ասորեստանյան գաղթականների գործունեության բոլոր շրջաններում արդեն ստեղծվել էին վաղ-դասակարգային քաղաք-պետություններ, որոնցում իշխում էին արքայիկ-առաջնորդը (կառավարիչ) և թագուհի-քրմուհին (կառավարչուհին)՝ ավագների խորհրդի հետ միասին: Գաղութների գոյության ժամանակաշրջանի վերջում (մ. թ. ա. XIX դարի առաջին կես) Փոքր Ասիայի բնակչության մեջ ուժեղանում է գույքային և դասակարգային արագ շերտավորումը, զարգանում է ստրկությունը, սկսվում է հարևան քաղաք-պետությունների նվաճումը առավել հզոր արքայիկների կողմից, որի վերջո հանգեցնում է Հին խեթական թագավորության ստեղծման և ասորեստանցիների առևտրական գործունեության զարգացման:

Խեթական թագավորության առաջացումը: Կենտրոնական Փոքր Ասիայում մ. թ. ա. XIX դարի կեսերին գերիշխող է դառնում Կուսսար քաղաք-պետության կառավարիչ Անիտասը, որը խեթական պետության իրական հիմնադիրն է: Սակայն խեթերը իրենց թագավորական տան և խեթական պետության հզորության հիմնադիր համարում էին Լապառնասին (կամ Տապառնաս, որն իշխել է, հավանաբար, մ. թ. ա. XVII դարում¹): Խեթական հաջորդ թագավորները ջանում էին նվաճել Հյուսիսային Ասորիքը, իսկ Լապառնասի թոռը՝ Մուրսիլիս I-ը նույնիսկ ավերիչ արշավանք է կատարում դեպի Բաբելոն (մ. թ. ա. շուրջ 1595 թվական): Ետդարձի ճանապարհին նա ընդհարվում է այդ ժամանակներում որպես պետություն ձևավորվող Միտաննիի հետ: Սակայն Մուրսիլիս I-ի սպանությունից հետո խեթական թագավորությունը քայքայվում է: Միաժամանակ տեղի է ունենում կասկերի արշավանքը. դեռևս մ. թ. ա. 1550 թվականին նրանք խեթական թագավորությունը ընդմիջտ կտրում են Սև ծովից: Տեղիայինու թագավորի օրոք (շուրջ 1525 թվական մ. թ. ա.) սահմանվում է գահաժառանգման կայուն կարգ՝ (հորից՝ որդուն) և կանոնավորվում են հարաբերությունները թագավորական իշխանության և ռազմիկների ժողովի միջև, որն արտահայտում էր ավագանու շահերը²:

Խեթական հասարակությունը: Խեթական թագավորության բնակչության հիմնական զբաղմունքը, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, երկրագործությունն էր և հատկապես անասնապահությունը: Խեթական թագավորության մեջ բավական բարձր մակարդակի էին հասել արհեստները, մասնավորապես մետաղամշակումը: Տնտեսության չափազանց կարևոր լրացումն էր պատերազմը,

¹ Այս անունը հետագայում դառնում է հասարակ անուն, որով կոչում էին խեթական թագավորներին (ինչպես գերմ. Kaiser, ռուս. царь, լատին. caesar՝ Հուլիոս Կեսարի անունից, կամ լեհական król, ռուս. король կայսր Կարլոս Մեծի անվան լատինական ձևից):

² Խեթական պետության զարգացման վաղ փուլերի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Անիտաս թագավորի արձանագրության և Տեղիայինուի հրովարտակի մեջ: Տե՛ս «Хрестоматия по истории Древнего Востока» под ред. В. В. Струве и Д. Г. Ремера, М., 1963, էջ 304—309:

Խեթական աստվածներ Ֆադրը-Քայայի ժայռափանդակից

որը խեթական հասարակությանն ապահովում էր աշխատող ձեռքերով և նյութական բարիքներով: Թե՛ թագավորը և թե՛ զինվորները ավար էին վերցնում, իսկ թագավորը, դրանից բացի, նաև տուրք էր հավաքում, որը մասամբ մուծվում էր պետական զանձարան, մասամբ էլ բաժանվում թագավորի ազգականների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջև:

Ռազմական արշավանքներից խեթական զորքը բազմաթիվ ռազմագերիներ էր բերում: Մական բուրդը չէ, որ ստրկացվում էին: Խեթական աղբյուրները հաճախ հիշատակում են նվաճված երկրների գերեվարված բնակչությանը և այն հանգամանքը, որ նրա մի մասն էր միայն ստրկացվում, իսկ մյուս մասը բնակեցվում էր խեթերի երկրում սոսկ որպես արքայի հպատակներ, որոնք կարող էին նույնիսկ ներգրավվել զորքի մեջ:

Ինչպես այդ ընդունված է Արևելքում, թագավորի և արքայական տնտեսության ծառայողները կոչվում էին «թագավորական ստրուկներ», բայց այդ մի շարք դեպքերում սոսկ ձեական հորջորջում էր: Այդ «թագավորական ստրուկները» պարտավոր էին ծառայել թագավորին՝ յուրաքանչյուրը իր մասնագիտության բնագավառում: Մառայության դիմաց նրանցից խոշորները՝ աստիճանավորներ, քրմեր, զորավարներ և այլք, ստանում էին պետական հողերից մեծ-մեծ հողակտորներ՝ ստրուկների հետ մեկտեղ, իսկ որոշ դեպքերում՝ ամբողջ շրջանների բնակչությունից տուրք ու պարհակ ստանալու իրավունք: Պակաս կարևոր ծառայողները՝ արհեստավորները և այլք, ստանում էին ավելի փոքր հողակտորներ, սակայն նորից՝ ստրուկների հետ մեկտեղ:

«Թագավորական ստրուկների» թվում կային և այնպիսիները, որոնք իսկպես ստրկական վիճակում էին գտնվում: Նրանք, ընտանիքներով հանդերձ, ապրում էին պետական հողերի վրա և եթե այդ հողը արքան նվիրաբերում էր մի մեծատոհմիկի, ապա նրանք էլ կարող էին դառնալ վերջինիս ստրուկները, մնալով, միևնույն ժամանակ, ամրացված տվյալ հողակտորին: Նույնիսկ ամենացածր կարգի ստրուկները կարող էին որոշ դեպքերում կնություն վերցնել ազատ կանանց, ըստ որում կինն այս դեպքում սոսկ ժամանակավոր ստրկացման էր ենթարկվում, իսկ նրա զավակները, համեմայն դեպս՝ դրանց մի մասը, ազատ էին մնում:

Հատուկ խումբ էին կազմում խիպպարես կոչված հորուկները, որոնք իրենց ծագմամբ, ըստ երևույթին, ռազմագերիներ էին: Նրանք ապրում էին արհեստականորեն ստեղծված համայնքներում, համապարտ խիստ երաշխավորության պայմաններում և զուրկ էին որևէ քաղաքացիական իրավունքից:

Նմանօրինակ ստրկական կամ կիսաստրկական վիճակում էր գտնվում նաև թագավորական տնտեսությունների, ինչպես և թագավորի բարեկամների, տաճարների ու բարձրապաշտոն անձանց տնտեսությունների աշխատավորների անձնակազմը: Այն պետության սեփականությունն էր և զրադվում էր անաս-

3 Խեթական հասարակության բնութագրման համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն խեթական օրենքները (Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. Перевод и комментарий под редакцией И. М. Дьяконова, ВДИ, 1952, №4), Խեթական հասարակության ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս A. Goetze, Kleinasien, 2. Ausg., München, 1957, և B. B. Струве, Очерки социально-экономической истории Древнего Востока, М. — Л., 1934, էջ 45—68; Э. А. Менабде, Хеттское общество, Тбилиси, 1965.

նապահովվածք, որոշ արհեստներով և այլն: Սրանց կողքին կային և մասնավոր ստրուկներ, որոնք իրենց տերերի սեփականությունն էին: Սրանք գերազանցապես օգտագործվում էին տնային տնտեսության մեջ:

Խեթական թագավորության բնակչության հիմնական մասը, անկասկած, կազմում էին ազատ համայնականները՝ երկրագործներն ու անասնապահները: Նրանք կատարում էին աշխատանքային պարհակներ և տուրք էին վճարում թագավորին կամ տեղական այն արքայիկին և այն բարձր պաշտոնյային, որին թագավորը զիջել էր այդ տուրքը: Ազատ երկրագործներն ապրում էին ընտանեկան համայնքով. հողի սեփականությունը ընդհանուր էր: Որոշ տվյալներ կան վաղիստության և պարտային ստրկության գոյության մասին:

Տերիտորիալ համայնքը (գյուղ կամ «քաղաք») ուներ իր ինքնավարությունը և առանձին դեպքերում համապարտ երաշխավորություն էր կրում:

Պարհակներից ազատված էին այն մեծատոհմիկները, որոնք թագավորից որպես պարգև հող էին ստացել (ստրուկներով կամ տեղական բնակչությունից տուրքը գանձելու իրավունքով), որոշ քուրմեր և ռազմիկների ու արհեստավորների առանձին խմբեր: Հատկապես ուշագրավ է, որ աշխատանքային պարհակներից ազատ էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասերում ապրող Մանդա, Սալա և Խեմմովա ցեղերի ռազմիկները: Մանդա էին կոչվում հյուսիսային ինչ-որ ցեղեր, որոնց հարավային շրջանների բնակիչները բարբարոսներ էին համարում⁴: Գուցե խոսքը վերաբերում է այն սահմանապահ ցեղերին, որոնք պաշտպանում էին խեթական թագավորության սահմանները Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի կողմից տեղի ունեցող ներխուժումներից:

Արտոնյալ ավագանուց հավաքագրվում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու վարչական կազմը, ինչպես և մարտակառք վարողները, որոնք կազմում էին զորքի գլխավոր հարվածող ուժը: Բարձրագույն պաշտոնյաներն ու զորահրամանատարները իրավունք էին ստանում կառավարել ամբողջ շրջաններ և հավաքել դրանցից գանձվող տուրքը: Խեթական հասարակության ամենավերին խավը թագավորական տոհմի անդամներն էին:

Խեթական պետությունը: Խեթական պետությունը անկայուն կառուցվածք ուներ: Անմիջականորեն թագավորին, իսկ նոր խեթական թագավորության մեջ նաև տարբեր կարգի փոխարքաներին ենթակա քաղաքներից ու շրջաններից բացի գոյություն ունեին մանր, կիսաանկախ թագավորություններ (երբեմն՝ հատկապես ստեղծված խեթական արքայորդիների համար, երբեմն՝ խեթերի կողմից նվաճված), ինչպես նաև շրջաններ, որ հանձնված էին բարձրաստիճան պաշտոնյաների կառավարմանը: Խեթական պետության և այս կիսաանկախ շրջանների կառավարիչների հարաբերությունները սահմանված էին գրավոր պայմանագրով և խեթական թագավորին տրվող երդումով: Սրբազան տաճա-

⁴ Հետագայում այդ նույն տերմինով (ուսման-մանդա) ասուրական և բաբելական տեքստերում տարբեր ժամանակներում հիշատակվել են կիմերները, սկյութները և մարերը: Ինչպես ենթադրում է է. Ֆորրերը, հավանական է, որ խեթական ժամանակաշրջանում այդ անունով կոչվելիս են եղել վերը արդեն հիշատակված հնդիրանական ձիարույծ ցեղերը: Գր. Ղափանցյանը Մանդա և Սալա ցեղանունները գտնում է հայ նախարարական տոհմանունների մեջ:

րային քաղաքները և նրանց հողերը ինքնավարություն ունենին և լիովին ազատ էին համապետական տուրքերից ու պարհակներից:

Պետության գլուխ էին կանգնած թագավորը, որ կոչվում էր խասսուա կամ տապառնաս (լապառնաս), և թագուհին՝ տավանանաս: Թագավորը գլխավորում էր ռազմական ուժերը և ամեն ամառ ռազմական արշավանքներ կատարում, հետևում աստվածների պաշտամունքի և ծեսերի կատարմանը, մոգակա-նորեն մարմնավորում երկրի պողաբերությունն ու բարեկեցությունը, ղեկավարում ողջ պետական վարչական ապարատը, վարում դատը կարևորագույն գործերում, հատկապես երբ մահապատիժ էր սպառնում: Թագուհի՝ տավանանաս, համարվում էր թագավորի մայրը, իսկ նրա մահից հետո՝ թագաժառանգի մայրը: Տավանանասի պաշտոնը համարվում էր ոչ պակաս կարևոր, քան թագավորինը: Թագուհին գլխավոր քրմուհին էր՝ պաշտամունքային և քաղաքական լայն իրավունքներով ու պարտականություններով, նա ուներ նաև ինքնուրույն եկամուտներ՝ անկախ թագավորի եկամուտներից:

Թագավորը սկզբում ընտրվում էր մի որոշակի ցեղից կամ ցեղերից: Ընտրությունը կատարում էր համաժողովրդական ժողովը (պանկուա): Սակայն Հին իսթական թագավորության մեջ պանկուը փաստորեն կազմված էր լինում ոչ թե զենք կրելու ընդունակ բոլոր անձանցից, այլ միայն թագավորի աղգականներից ու մերձավորներից և նրա անձնական զորախմբի անդամներից: Մ. թ. ա. XVI դարում միայն Տելեպինուսի ռեֆորմով սահմանվեց գահաժառանգման կարգը՝ հորից որդուն, ըստ որում պանկուսն արդեն լուրջ թագավորին հաստատելու իրավունք ուներ, ավագների խորհրդի (նակկես) հետ միասին: Սակայն թե՛ թագավորը, և թե՛ տավանանասը որոշ դեպքերում ենթակա էին պանկուսի դատին և կարող էին գահընկեց արվել (օրինակ, արքայատոհմիկի ինքնակամ մահապատժի համար): Նոր իսթական թագավորության մեջ պանկուը պահպանել էր միայն որոշ կրոնական ֆունկցիաներ⁵, և թագավորի իշխանությունը դարձել էր բռնակալական: Թագավորն սկսում է շքեղ տիտղոսներ կրել և իրեն «ես» կոչելու վոխարեն կոչել «իմ արևը»:

Խեթական կռոնը և վիրը: Խեթական պետության կյանքում հսկայական դեր էր խաղում կրոնը: Գլխավոր աստվածությունն էր Տարխունտասը (խուրրիները նրան կոչում էին Թեշուր կամ, ավելի ճիշտ՝ Թեշշուր): Թագավորի հատուկ հովանավորն էր համարվում արևի աստվածուհին, որին երկրպագում էին Արին-նա քաղաքում: Բացի այդ, պաշտվում էին նախախեթական, բուն իսթական, լուվիական, խուրրիական և շումերա-ակկադական ծագում ունեցող բազմաթիվ աստվածություններ:

Գիրը քաջ հայտնի էր իսթերին: Ակկադական սեպագրի աստուրական տարբերակը Փոքր Ասիա էին բերել աշշուրցի առևտրականները: Սակայն հետագայում, Հին իսթական թագավորության ստեղծումից հետո, իսթերը յուրացնում են ակկադական սեպագրի մի այլ տարբերակ, որը գործածական էր Հյուսիսային Ասորիքում և օգտագործվում էր նաև խուրրիների կողմից: Այս տարբերակը շատ ավելի մոտ է բաբելական սեպագրին: Սեպագրի նոր տեսակը իս-

⁵ Պանկուսի մասին տե՛ս В. В. Иванов, Происхождение и история хеттского термина panhu—«собрание», ВДИ, 1957, № 3, էջ 19—36, 1958, № 1, էջ 3—15:

թական թագավորության մեջ օգտագործվում էր ակկադերեն և խեթերեն գրելու համար, բայց քանի որ կրոնական արարողությունը կատարվում էր տարբեր լեզուներով, ապա կրոնական տեքստերում հանդիպում են այնպիսի հատվածներ, որ գրված են նույն գրով, բայց՝ նախախեթերեն, խուրրիերեն, լուվիերեն, պալայերեն լեզուներով: Սեպագրերից բացի խեթական թագավորությունում կիրառվում էր նաև տեղական հիերոգլիֆային գիրը:

2. ՄԻՏԱՆՆԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Միտաննի պետության կազմավորումը: Խեթական թագավորության հզորության ժամանակավոր թուլացման շրջանում Առաջավոր Ասիայում սկսում է գլխավոր գեր խաղալ Միտաննի խուրրիական թագավորությունը (այլ անվանումներն են՝ Մաիտանի, Խանիգալբատ, Խալիգալբադ): Այս պետության մասին ավելի քիչ բան գիտենք, քան խեթական թագավորության մասին:

Մ. թ. ա. XIX—XVIII դարերում Միջագետքի և Ասորիքի հյուսիսում ամենահզոր պետությունն է դառնում Աշշուրը, Տիգրիս գետի վրա. իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում Շամշի-Ագադ-ը՝ թագավոր տիտղոսով և ժամանակավորապես իր գերիշխանությանը ենթարկում արևմուտքում՝ Նիփրատի և արևելքում՝ Զագրոսի միջև ընկած ողջ տերիտորիան: Սակայն նրա մահվանից շատ լանցած նախ Նիփրատի միջին հոսանքի շրջանը, այնուհետև ինքը Աշշուրը կամ նրա հարևան քաղաքները (օրինակ Նինվեն) հարկադրված են լինում ենթարկվելու Բաբելոնի Համմուրաբի թագավորին: Համմուրաբիի դինաստիայի իշխանությունը ևս այս շրջաններում անկայուն եղավ: Մ. թ. ա. XVIII դարի կեսերից այստեղ գերիշխող են արդեն դառնում կասսիտական ցեղերը՝ իսկ XVII դարից՝ խուրրիները:

Մի շարք մանր քաղաք-պետությունների նվաճման և միավորման հետեւանքով մ. թ. ա. XVI դարում Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանում, Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծվեց Միտաննի թագավորությունը՝ վաշշուգանն մայրաքաղաքով: Թեև նրա թագավորները, հավանաբար, հնդիրանական⁶ անուններ էլ էին կրում⁷, բայց կենցաղում օգտագործում էին խուրրիերենը, իսկ պաշտոնական շրջաններում՝ նաև ակկադերենը և սեպագրի ակկադական սխառմը: Հավանաբար «խուրրի» և «Միտաննի» տերմինները խեթերն օգտագործել են որպես նույնանիշներ⁸:

Միտաննին էլ ավելի հեղհեղուկ պետական կառուցվածք ուներ, քան խեթական թագավորությունը. նրա կազմի մեջ մտել էին շատ կիսանկախ շեր-

⁶ Մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբներին դեպի Իրանի և Հյուսիսային Հնդկաստանի տերիտորիան արիական ցեղերի տեղաշարժման կապակցությամբ Իրանի հյուսիս-արևմտյան շերջաններից մեկում այդ ցեղերը կոնտակտի մեջ են մտել խուրրիների հետ:

⁷ Կամ գուցե և երկուսն էլ անուն՝ մեկը հնդիրանական, մյուսը խուրրիական: Տե՛ս H. G. Güterbok, The Deeds of Suppiluliumas as told by His Son, Mursilis II, Journal of Cuneiform Studies, X 4, 1956, էջ 120—121

⁸ Գիտության մեջ դեռևս վեճ է գնում՝ արդյոք այդ անունները մի պետություն են նշանակում, թե երկու տարբեր: Ներկայումս առաջին լուծումն ավելի համոզել է թվում: